

Misz, Henryk

Podstawy klasyfikacji polskich zdań pojedynczych

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor).
Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 221-227

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120072>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PODSTAWY KLASYFIKACJI POLSKICH ZDAŃ POJEDYNCZYCH*

O. Wprowadzenie

0.1. W niniejszej pracy podaję propozycje klasyfikacyjne, których zastosowanie mogłoby doprowadzić do ustanowienia spisu (katalogu, inwentarza) polskich (współczesnych) zdań pojedynczych. Wobec szczupłości miejsca porzucam na zaprezentowaniu najważniejszych aspektów proponowanej klasyfikacji.

0.2. W badaniach składniowych da się wyróżnić następujące rodzaje utworów syntaktycznych:

1. połączenia syntaktemów
2. konstrukcje syntaktyczne
 - a) grupy syntaktyczne
 - b) zdania.

Poszczególne utwory przeciwstawiają się sobie jakością wchodzących w nie elementów oraz zakresem; można to zawrzeć w takich sformułowaniach:

1. elementem połączenia syntaktemów jest syntaktem; każdy utwór jest zarazem połączeniem syntaktemów;

2. elementem konstrukcji jest człon; każda konstrukcja jest połączeniem syntaktemów, ale tylko niektóre połączenia są konstrukcjami;

3. elementem grupy syntaktycznej jest człon grupy; każda grupa jest konstrukcją, ale tylko niektóre konstrukcje są grupami;

4. elementem zdania jest człon zdania; każde zdanie jest konstrukcją, ale tylko niektóre konstrukcje są zdaniami.

Zdanie jest zatem — podobnie jak grupa syntaktyczna — pewnym rodzajem konstrukcji i zarazem pewnym rodzajem połączeń syntaktemów, natomiast przeciwstawia się grupie rodzajem członów.

0.3. Wybieram klasyfikację zdań ze względu na ich strukturę, tzn. ze względu na to, jak są zbudowane, a nie jak się je buduje. Główną podstawę klasyfikacji stanowi czynnik strukturalny zwany konturem syntaktycznym, a rozumiany jako przysługujący zdaniom zespół cech, na który składają się maksymalnie: 1. ilość połączonych elementów — 2. ich wartość syntaktyczna — 3. jakość zależności wiążącej połączone elementy — 4. funkcja (pozycja) elementów w zależności.

Dwa zdania o jednakowym konturze syntaktycznym zaliczymy do jednej klasy; dwa zdania różniące się co do konturu należą do dwóch różnych klas.

0.4. Każde zdanie jest określoną konstrukcją i zarazem określonym po-

* H. Misz zasłal příspěvek předem, ale symposia se nemohl zúčastnit. (Pozn. red.)

łączeniem syntaktemów. Ta dwupłaszczyznowość każe wyróżniać również dwie płaszczyzny właściwego zdaniu konturu syntaktycznego:

1. kontur elementarny, przysługujący zdaniu jako połączeniu syntaktemów;

2. kontur zasadniczy, przysługujący zdaniu jako konstrukcji.

Zgodnie z tym zdania można poddać dwojakiej klasyfikacji: elementarnej — ze stanowiska konturu elementarnego, i zasadniczej — ze stanowiska konturu zasadniczego.

0.5. Klasyfikacja (elementarna i zasadnicza) zawiera trzy stopnie: od najbardziej szczegółowego (pierwszego) do najogólniejszego (trzeciego). Trójstopniowość ta wynika z rozróżnienia trzech stopni konturu syntaktycznego. Przeciwstawienie stopni konturu opiera się na rozmaitym potraktowaniu syntaktycznej wartości połączonych elementów; pozostałe współczynniki konturu (ilość połączonych elementów, jakość wiążącej je zależności, funkcja elementów w zależności) nie mają wpływu na wyróżnienie jego stopni.

Cechy uwzględnione w konturze pierwszego stopnia pozwalają ustanowić opozycje między zdaniami, w konturze drugiego stopnia — między klasami zdań, wreszcie w konturze trzeciego stopnia — między superklasami (klasami klas) zdań.

Pełny spis zdań rozpadałby się zatem na działy odpowiadające superklasom; w ramach każdego z tych działów byłyby spisane klasy; w ramach klas — należące do nich zdania (por. 4.3).

1. Elementarny kontur syntaktyczny

1.1. Jak już wiemy, elementem połączenia syntaktemów jest syntaktem. Syntaktemem (który stanowi elementarną jednostkę systemu składniowego) nazywam zespół cech syntaktycznie doniosłych, przysługujący wyrazowi lub formie fleksyjnej — albo klasę wyrazów lub form, którym przysługuje jednakowy zespół cech syntaktycznie doniosłych. Za cechy syntaktycznie doniosłe uważam te cechy wyrazów i form, które są doniosłe (funkcjonalne, relewantne) ze względu na poprawność (spójność) konstrukcji składniowych. Ujawniają się one formalnie w dystrybucji (ewentualnie w konotacji syntagmatycznej) wyrazów i form.

Wśród cech syntaktycznie doniosłych da się wyróżnić:

1. cechy klasowe — wynikające z przynależności wyrazu (formy) do określonej klasy (podklasy) wyrazów, a więc np. cechy przeciwstawiające rzeczownik czasownikowi, czasownik osobowy nieosobowemu, liczebnik uzgadniający się liczebnikowi rządzącemu itp.¹

2. cechy kategoriałne — właściwe formom fleksyjnym wyrazów odmienionych, należących do jednej klasy (podklasy); przeciwstawiają one np. formy liczby pojedynczej rzeczowników formom liczby mnogiej, poszczególne formy

¹ Posługuję się tutaj sporządzoną przez siebie klasyfikacją wyrazów i form, opartą wyłącznie na kryteriach formalnosyntaktycznych. Liczy ona 20 klas; wewnątrz niektórych z nich wyodrębniłem podklasy, np. klasa rzeczowników zawiera 2 podklasy: rzeczowniki w mianowniku i rzeczowniki w przypadkach zależnych; klasa czasowników — 4 podklasy: czasowniki osobowe, czasowniki nieosobowe, bezokoliczniki oraz imiesłowy przysłówkowe. — Zagadnienie cech syntaktycznie doniosłych przedstawiam szczegółowo w książce: *Opis grup syntaktycznych dzisiejszej polszczyzny pisanej*, Bydgoszcz 1967.

przypadków zależnych rzeczowników, poszczególne formy osoby czasownika osobowego itp.

3. cechy słownikowe — przysługujące wyrazom nieodmiennym tej samej klasy lub formom fleksyjnym wyrazów odmiennych, należących do jednej klasy (i posiadającym ewent. te same cechy kategoriałne); na ich podstawie przeciwstawiają się sobie np. poszczególne przyimki rządzące określonymi przypadkami, spójniki zespalające różne jakościowo człony konstrukcji, czasowniki (nieposiłkowe) wiążące się z bezokolicznikiem — czasownikom nie posiadającym tej możliwości itp.

Mówiąc w związku z konturem syntaktycznym o wartości syntaktycznej mamy na myśli zespół aktualnie doniosłych cech syntaktemu uczestniczącego w danym połączeniu.

1.2. Połączenie syntaktemów tworzą dwa (kilka) syntaktemy zespolone zależnością bezpośrednią. Rozróżniam takie jakościowe jej rodzaje:

1. podrzędność *sensu largo* — gdy przynajmniej jeden z dwóch zespolonych syntaktemów jest nadrzędnikiem wobec drugiego (podrzednika)

a) podrzędność *sensu stricto* — nadrzędnikiem jest jeden syntaktem; w grę wchodzi tu rząd (rekcja): *czyta książkę*; zgoda (kongruencja): *życie towarzyskie*; przynależność (adherencja): *ośniewając piękny*

b) współpodrzędność — każdy z dwóch zespolonych syntaktemów jest zarazem nadrzędnikiem i podrzędnikiem wobec swego partnera, czyli współpodrzędnikiem: *życie rozkwitło*

2. niepodrzędność — gdy żaden z zespolonych syntaktemów nie jest nadrzędnikiem wobec partnera. Idzie tutaj o utwory minimalnie trójelementowe, przy czym jeden z nich wiąże się bezpośrednio z każdym z dwóch pozostałych; jest to funktor, a elementy przezeń zespolone są argumentami: *czas to pieniąż* (funtor *to*); *dziś lub nigdy* (funtor *lub*); *zgrabny jak baletnica* (funtor *jak*).²

Syntaktem może zatem w zależności pełnić funkcję (zajmować pozycję): nadrzędnika (N), podrzednika (P), współpodrzednika (W), argumentu (A) lub funktora (F).

1.3. W skład konturu pierwszego stopnia wchodzi wartość syntaktyczna tegoż stopnia; składają się na nią wszystkie aktualnie doniosłe cechy syntaktemów (klasowe, kategoriałne, słownikowe). Natomiast kontur następnego stopnia uwzględnia wartość stopnia drugiego: stanowią ją tylko klasowe cechy syntaktemów. W konturze trzeciego stopnia wartość syntaktyczna staje się obojętna.³

2. Zasadniczy kontur syntaktyczny

2.1. Elementem zdania jest człon zdania. Człon zdania równa się:

1. syntaktemowi, np. *Życie | towarzyskie | rozkwitło*.
2. połączeniu syntaktemów, np. *Ulice | są puste*.
3. Konstrukcji, np. *Brytania i imperium | ocalały*.

² Funktory dzielę na grupotwórcze i zdaniotwórcze.

³ Nie dotyczy to złożonych połączeń syntaktemów, w których syntaktem wiąże się z całym połączeniem syntaktemów; por. 2.1.

Człon równa się połączeniu syntaktemów, gdy jeden z dwóch zespolonych syntaktemów ma charakter pomocniczy (przyimek, liczebnik rządzący, czasownik posiłkowy-łącznik, czasownik posiłkowy-modyfikator, syntaktem *co*): *wiodą / w życiu; minęło / pięć godzin; ulice / są puste; dzieci / musiały chodzić; przychodził / co chwila*.

Człon równa się konstrukcji wówczas, kiedy z syntaktemem współzależnym wiąże się cała konstrukcja, a nie żaden z jej elementów z osobna: *Brytania i imperium / ocalały; (pod) ambasadami / brytyjską i francuską*.

Funktory nie są ani członami, ani częściami członów. W pozostałych wypadkach człon równa się syntaktemowi.

2.2. Jeśli człon równa się syntaktemowi, to wartość syntaktyczna członu równa jest wartości syntaktemu. Wartością członu w postaci połączenia syntaktemów jest syntaktyczny kontur tego połączenia, wartością członu w postaci konstrukcji — kontur tej konstrukcji.

2.3. Człony zdania zespolone są zależnością bezpośrednią znanych już rodzajów, tzn. podrzędnością *sensu stricto*, współpodrzędnością i niepodrzędnością — i pełnią w niej funkcje nadrzędników, podrzędników, współpodrzędników lub argumentów.

2.4. Różnice dzielące poszczególne stopnie konturu zasadniczego wynikają z różnic w syntaktycznej wartości członów. W wypadku członów równych syntaktemem rzecz wygląda jak w konturze elementarnym, tzn. w konturze trzeciego stopnia wartość syntaktyczna traci doniosłość. Gdy natomiast idzie o członów równe połączeniom syntaktemów lub konstrukcjom, należy mówić również o wartości syntaktycznej trzeciego stopnia.

3. Elementarna i zasadnicza klasyfikacja zdań

3.1. Klasyfikację obu rodzajów zilustrujemy teraz prostym przykładem. Mamy oto pięć zdań: (1) *Brat chorował długo.* — (2) *Brat chorował od roku.* — (3) *Brat chorował przez rok.* — (4) *Brat chorował pół roku.* — (5) *Brat był chory od roku.*

Zachodzące między nimi podobieństwa i różnice przedstawię w postaci formuł oddających kontur syntaktyczny poszczególnych stopni.⁴ Najpierw klasyfikacja elementarna:

⁴ Formuły są zapisami, składającymi się z oznaczeń elementów utworu oraz oddzielających je znaków zależności bezpośredniej (:). Oznaczenie elementu zawiera symbol (symbole) wartości syntaktycznej i symbol (symbole) funkcji pełnionej przez element (w określonych wypadkach tylko symbol funkcji), informujący pośrednio o rodzaju zależności. Oznaczenia z symbolem wartości mają postać ułamka; nad kreską ułamkową znajdują się symbole wartości, pod nią — symbole funkcji. A oto symbole użyte w podanych formułach: 1. symbole wartości syntaktycznej a) symbole klas (podklas): 1A = rzeczownik w mianowniku; 1B = rzeczownik w przypadku zależnym; 2A = czasownik osobowy; 3 = przymiotnik (imiesłów przymiotnikowy); 4 = przysłówki; 8B = liczebnik rzeczownikowy rządzący; 9A = czasownik posiłkowy-łącznik w formie osobowej; 12 = przyimek — b) indeksy: D = dopełniacz; B = biernik; S₁ = określone (doniosłe) cechy słownikowe; S₂ = określone, lecz inne cechy słownikowe — 2. symbole funkcji — zob. 1.2. Dwa łącznie zapisane symbole funkcji oddają dwoisty charakter elementu, np. WN = współpodrzędnik (wobec poprzednika) i zarazem nadrzędnik (wobec następnika). Symbole funkcji informują jednocześnie o rodzaju zależności, np. w formule W : WN : P między członem pierwszym i drugim zachodzi współpodrzędność, między drugim i trzecim — podrzędność *sensu stricto*. W bardziej skomplikowanych wypadkach na powiązania wskazują klamry, por. formułę (5) w 3.1, kontur elementarny.

Stopień pierwszy (zdania):

$$\begin{aligned}
 (1) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{4}{P} ; \quad (2) \quad \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{12_{s_1}}{PN} : \frac{1B_D}{P} ; \\
 (3) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{12_{s_2}}{PN} : \frac{1B_B}{P} ; \quad (4) \quad \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{8B}{PN} : \frac{1B_D}{P} ; \\
 (5) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{9A}{W} : \frac{3}{W} : \frac{12_{s_1}}{PN} : \frac{1B}{P_D} .
 \end{aligned}$$

Stopień drugi (klasy zdań): (1) $\frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{4}{P}$;

$$\begin{aligned}
 (2) \quad (3) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{12}{PN} : \frac{1B}{P} ; \quad (4) \quad \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{8B}{PN} : \frac{1B}{P} ; \\
 (5) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{9A}{W} : \frac{3}{W} : \frac{12}{PN} : \frac{1B}{P} .
 \end{aligned}$$

Stopień trzeci (superklasy zdań): (1) $W : WN : P$;
 (2) (3) (4) $W : WN : PN : P$; (5) $W : W : W : PN : P$.

Pięć rozpatrywanych zdań należy zatem do czterech elementarnych klas i do trzech elementarnych superklas zdań.

A teraz klasyfikacja zasadnicza:

Stopień pierwszy (zdania):

$$\begin{aligned}
 (1) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{4}{P} ; \quad (2) \quad \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{\frac{12_{s_1}}{N} : \frac{1B_D}{P}}{P} ; \\
 (3) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{\frac{12_{s_2}}{N} : \frac{1B_B}{P}}{P} ; \quad (4) \quad \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{\frac{8B}{N} : \frac{1B_D}{P}}{P} ; \\
 (5) \quad & \frac{1A}{W} : \frac{\frac{9A}{W} : \frac{3}{W}}{WN} : \frac{\frac{12_{s_1}}{N} : \frac{1B_D}{P}}{P} .
 \end{aligned}$$

Stopień drugi (klasy zdań):

$$(1) \quad \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{4}{P} ;$$

$$(2) (3) \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{\frac{12}{N} : \frac{1B}{P}}{P} ; \quad (4) \frac{1A}{W} : \frac{2A}{WN} : \frac{\frac{8B}{N} : \frac{1B}{P}}{P} ;$$

$$(5) \frac{1A}{W} : \frac{\frac{9A}{W} : \frac{3}{W}}{WN} : \frac{\frac{12}{N} : \frac{1B}{P}}{P} .$$

Stopień trzeci (superklasy zdań): (1) $W : WN : P$;

$$(2) (3) (4) W : WN : \frac{N : P}{P} ; \quad (5) W : \frac{W : W}{WN} : \frac{N : P}{P} .$$

Badane zdania są więc egzemplarzami czterech zasadniczych klas i trzech zasadniczych superklas zdań.

3.2. Stosunek konturu elementarnego do zasadniczego (uzewnętrzniający się po części przy porównaniu podanych formuł) wynika oczywiście ze stosunku syntaktemu do członu zdania i odbija się w segmentacji zdania. Stosunek ten da się ująć następująco:

Jeśli wszystkie człony zdania mają postać syntaktemów (i w zdaniu nie występują funktory), wówczas kontur zasadniczy spływa z elementarnym. W pozostałych razach oba kontury się różnią. Różnice dotyczą nade wszystko ilości elementów, ale ponadto w konturze zasadniczym ujawnia się również hierarchia zależności między syntaktemami, niewidoczna w konturze elementarnym. Można tu mówić o zależności pierwszorzędnej, drugorzędnej, trzeciorzędnej — co uwarunkowane jest jakością członu.

Jasną jest rzeczą, że kontur zasadniczy dokładniej oddaje specyfikę struktury zdania niż elementarny, dlatego też klasyfikację zdań i rezultujący z niej spis należałoby oprzeć na konturze zasadniczym.

4. Spis polskich zdań pojedynczych

4.1. Otrzymany w wyniku zasadniczej klasyfikacji spis obejmowałby mnóstwo pozycji, a to zwłaszcza wskutek różnej liczby członów zdań. Dla nadania spisowi rozmiarów praktycznie użytecznych należałoby go uprościć, co da się zrobić przez redukcję zdań, tzn. przez sprowadzenie ich do postaci nierozwiniętej. W spisie znalazłoby się więc tylko zdania nierozwinięte; zdania rozwinięte zostałyby potraktowane jako rezultat operacji rozwijania, której reguły stanowiłyby załącznik do spisu. Redukcję można by przeprowadzić według następującego ogólnego pravidła: „Aby otrzymać zdanie nierozwinięte, należy ze zdania usunąć (skreślić) wszystkie człony, które są podrzędnikami“. W ten sposób w zdaniu nierozwiniętym zostaną tylko: współpodrzędniki, argumenty (zespolone funkrorem zdaniotwórczym) oraz nadrzędniki (które nie są zarazem podrzędnikami).

4.2. Spis współczesnych polskich zdań pojedynczych (nierozwiniętych) zawierałby takie oto główne superklasy:

$$(1) W : W : \text{Brat chorował.} \quad - \quad (2) W : \frac{W : W}{W} : \text{Brat był chory.} \quad - \quad \text{Brat kazał}$$

zaprzęgać. — (3) $\frac{N : P}{W}$: W: *Pół roku minęło.* — (4) A : F : A: *Czas to pieniądź. — Żyć to pracować.* — (5) N: *Zabroniono. — Zabrania się. — Nie ma.* — (6) $\frac{W : W}{N}$: *Jest cicho. — Można utonąć.*

4.3. Łatwo dostrzec, że wymienione superklasy poddają się dalszej klasyfikacji, a mianowicie da się tu wyróżnić:

1. zdania dwuczłonowe (1) — (4), w tym
 - a) podrzędne (współpodrzędne) : (1) — (3)
 - b) niepodrzędne: (4)
2. zdania jednoczłonowe (5) — (6).

To rozróżnienie, najogólniejsze ze wszystkich, można by przyjąć jako naczelną czynnik porządkujący spis.

